

УДК 347.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.25>

Катерина Сергіївна Науменко,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
відділ навчально-методичної роботи (начальник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-7403-0419>,
e-mail: naumenko.katerina1006@gmail.com

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, запропоновано авторське визначення поняття «джерела римського приватного права». Здійснено аналіз теоретичних підходів науковців щодо класифікації та переліку ключових джерел міжнародного приватного права. Запропоновано власний підхід щодо класифікації джерел римського приватного права.

Ключові слова: римське право, джерела права, класифікація, звичаї, закони, угоди, судові рішення.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Неможливо побудувати успішне майбутнє без ретельного аналізу історичного досвіду. Це актуально і для галузі юриспруденції, особливо якщо йдеться про римське право, яке історично стало загальним правом всього світу, заклало основи нашого сучасного розуміння системи права, систематизації та кодифікації законодавства, вплинуло на формування правових систем провідних західноєвропейських та інших держав світу.

Стан дослідження проблеми

Римське приватне право ґрунтовно досліджували такі науковці, як Д. Дождєв, Н. Крестовська, В. Маковій, С. Мирза, Є. Орач, О. Підпригора, Є. Харитоновна та ін. Наголошуючи на вагомому внеску вітчизняних і зарубіжних науковців у дослідження окресленої проблематики, в юридичній літературі досі спірними залишаються підходи до розуміння переліку та змісту ключових джерел римського приватного права.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб встановити коло ключових джерел римського приватного права, а також надати їм змістовну характеристику крізь призму авторської позиції та бачення науковців у цій галузі. Для досягнення окресленої мети необхідним є вирішення

таких завдань: здійснити аналіз наукових поглядів учених щодо тлумачення поняття «джерело права»; визначити перелік ключових джерел римського приватного права.

Наукова новизна дослідження

Окреслено принципово нове бачення певних теоретичних аспектів, пов'язаних з осмисленням переліку джерел римського приватного права.

Виклад основного матеріалу

І. Козуб та М. Боднарук зауважують, що «джерела права – це все те, що творить право. І, дійсно, залежно від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, у різні часи такими факторами вважали різні явища. При цьому варто зазначити, що саме поняття “джерело” права залежне від праворозуміння. Сьогодні визнається, що право – це не тільки сукупність норм і установок. До змісту права включаються й правові принципи, що лежать в основі законодавства, зумовлюють існування форми і, головне, змісту певної системи законодавства, без якого немає права» [1].

Погоджуючись із позицією дослідників, ми зауважимо, що історично право втілювало в собі цивілізаційні надбання людства. Джерела ж права по суті виступали похідними від рівня розвитку певного суспільства, а також, що актуально й нині з мусульманськими системами права, від впливу релігії і традицій на державну владу або окремі її гілки.

Також І. Козуб та М. Боднарук акцентують увагу на тому, що «в юридичній літературі термін “джерело права” застосовується у двох значеннях – матеріального джерела права (джерела права у матеріальному сенсі) і формального джерела права (джерела права в юридичному сенсі). Під матеріальним джерелом права розуміють об'єктивні умови, які викликають або зумовлюють утворення права, тобто все те, що породжує (формує) позитивне право: ті чи інші матеріальні або духовні фактори, суспільні відносини, природа людини, природа речей, божественний або людський розум тощо. У юридичному сенсі під джерелом права розуміють документальні способи вираження і закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення, які виходять від держави або визнаються нею офіційно» [1].

Наголошуємо, що такий поділ є фундаментальним аспектом у нашому дослідженні, адже дозволяє простежити також зв'язок між матеріальними та формальними джерелами права. У цьому взаємозв'язку і криється розвиток правових систем, зокрема римського права. Так, матеріальними джерелами римського приватного права можна вважати завоювання нових територій, удосконалення на рівні управлінських рішень системи адміністративно-територіального

поділу, розвиток торгівлі, що об'єктивно потребували закріплення в певних непорушних приписах, тобто появи формальних джерел права та їх подальшої кодифікації.

І Римська імперія, безсумнівно, з огляду на розвиненість політичної, соціальної, культурної сфери, органічне запозичення кращого досвіду та культурних надбань завойованих територій потребувала врегулювання на рівні джерел права складного механізму державного управління. Таким чином, джерела римського приватного права є способами закріплення та зовнішнього вираження правових норм, що у сукупності були спрямовані на регулювання приватно-правових відносин.

До основних особливостей римського приватного права слід віднести: 1) правові інститути необмеженої індивідуальної приватної власності та договору, що їх «викували» рабовласники для закріплення й посилення своєї влади; 2) індивідуалізм і свободу правового самовизначення «заможних» верств вільного населення; 3) вирішення на основі розгляду конкретного випадку казусів, що виникають у процесі життя; 4) розвиток права на ґрунті судового захисту з урахуванням двох основних і протилежних принципів: консервативного та прогресивного¹.

Як бачимо, підґрунтям окремих прогресивних зрушень у сфері нормативно-правового регулювання стали прагнення провідної верстви, тобто рабовласників, зберегти «старі порядки» та вплив у суспільстві. Це є доволі цікавим аспектом розвитку римського права та осмисленням його як філософської категорії. Що часто лежить в основі розвитку людства? Так, це консервативні прагнення зберегти старе за допомогою нових інструментів.

Система римського права була доволі багатоманітною та багаторівневою, що породжує певні складнощі в її науковому осмисленні, проте саме так формувалися сучасні нормативно-правові акти, інститут референдуму, виборів, окремі норми вітчизняного цивільного права.

Як зауважує Ю. Жорнокуй, можна вважати, що окремі правові категорії, зокрема «юридична особа», на цьому етапі історичного розвитку не були сформовані з точки зору матеріального права, а оформилися лише як соціальна категорія, але не як права [2, с. 88].

В. Борисова та Л. Баранова наголошують, що «звичай у ранньому римському праві були головною формою правотворення і являли собою усталені, поширені правила поведінки осіб у тій чи іншій сфері

¹ Конспект лекцій дисципліни «Основи римського приватного права». Дніпро : Навч.-наук. ін-т гуманітарних і соц. наук, 2020. URL: <https://cgr.ntu.org.ua/ua/doc/osnovi.pdf> (дата звернення: 17.08.2023).

діяльності. Із цього приводу римський юрист Юліан писав: “Звичай, що вкоренився, як закон застосовується вірно, і це право називається правом, встановленим мораллю. Бо якщо самі закони пов’язують нас на підставі лише того, що вони прийняті за рішенням народу, то заслужено пов’язує всіх і те, що народ схвалив, але не записав. Яке має значення, оголосив народ свою волю голосуванням або шляхом справ і дій” [3].

Наведені слова давнього мислителя якнайкраще описують сутність правового звичаю. Юліан розглядає його кризь призму «права, встановленого мораллю», наголошуючи тим самим на важливості схвалення народом. Моральний аспект народного волевиявлення є втіленням демократичного духу в позиціях римських юристів.

Р. Калюжний та Ю. Ящурицький зауважують, що «з оформленням у державній політичній структурі єдиновладної верховної влади (III ст.) єдиним джерелом права стали постанови (*constitutiones*) імператора. Постанови мали кілька різновидів, які суттєво відрізнялися не тільки формально, а й змістовно. 1. Едикти (*edictum*) – загальні розпорядження, які були обов’язковими і для службових осіб, і для населення. 2. Декрети (*dicretum*) – імператорські рішення з конкретних судових справ. 3. Мандати (*mandatum*) – інструкції посадовим особам (чиновникам, правителям провінцій) щодо правозастосування. 4. Рескрипти (*rescriptum*) – письмові відповіді на запитання приватних або посадових осіб з приводу правових питань» [4].

Як бачимо, на окремих етапах свого розвитку римське право стикнулося з великою кількістю неупорядкованих правових актів правителів. Перед римськими юристами поставало питання систематизації та кодифікації наявних джерел з метою забезпечення зручності їх застосування та подальшого розвитку правової системи.

А. Соловей стверджує, що «одним із найбільш відомих джерел права, а саме імператорського права, стала Кодифікація Юстиніана. IV ст. н. е. ознаменувалось набігами варварів, а також доволі неоднозначними запитаними у державі, які потребували негайної систематизації права в єдине ціле, яке буде містити ключові правила та положення щодо регулювання права. Саме за це завдання і взялися видатні правники того часу – Феофіл та Трибоніан – юрист константинопольської школи та начальник канцелярії при імператорі відповідно. Крім того, неоціненним був труд спеціальної комісії, створеної на вимогу Юстиніана» [5].

Як бачимо, систематизація та кодифікація виступають основами розвитку правових систем, що є актуальним і нині. Тому ретроспективний напрям правових досліджень, особливо в царині римського права, є перспективним і в сучасних реаліях.

Р. Калюжний та В. Вовк наголошують, що важливим джерелом римського приватного права були Закони XII таблиць. Для їх історичної характеристики необхідно врахувати зафіксовані в них пережитки первісності, а також норми, що належать до законодавства греків, що може бути визначене лише за допомогою порівняння повідомлень античних письменників. Так, засудження до смерті за порушення вірності клієнтських стосунків (VIII, 21), як і дозвіл вбивати дітей-виродків (IV, 1), визначається Діонісієм Галікарнаським як встановлення Ромула [6, с. 38]. За своєю сутністю Закони XII таблиць у цілому були обробкою й консолідацією звичаєвого права Риму. Наведені в них посилання на інші джерела суттєво ускладнюють їх осмислення. Проте варто бути свідомими, що значення подібних джерел зовсім не у високій юридичній техніці наведених у них норм, а в появі перших відомих людській думці кодексів, що однією лише своєю категоріальною сутністю істотно вплинули на подальший розвиток правової думки.

У створенні римського права значна роль належить римським юристам. На відміну від правопорядку сьогодення, коли наукова доктрина не є безпосередньо джерелом права, у республіканському Римі авторитет ученого-юриста був подібним до авторитету закону. Із цього приводу Гай у своїх Інституціях зазначав: «Відповіді знавців (права) – це думки і судження юристів, яким дозволялося встановлювати і творити право. Якщо думки цих осіб збігаються, то набуває сили закону те, у чому вони згодні» [3]. На наше переконання, у сучасних умовах подібні думки давніх мислителів повинні підштовхувати сучасних науковців та законодавців на посилення наукового забезпечення питань нормотворчості, розвиток відповідних науково-дослідних лабораторій, розширення їх діяльності на міжнародний вимір.

Висновки

Проведене наукове дослідження дає змогу говорити про те, що ключові джерела римського приватного права слід поділити на такі групи:

1) закони (*leges*) – нормативні акти, які видавали законодавчі органи Римської республіки або імперії. Найважливішими були Закони XII таблиць (*Lex Duodecim Tabularum*), які стали першим кодифікованим законом у римській історії;

2) звичаї (*mores*) – норми поведінки, які мали загальне визнання серед римської громадськості. Звичаї виникали зі складних взаємин між людьми та вирішували певні питання, які закони не врегулювали;

3) судові рішення (*iudicia*) – рішення суду, які стали прикладом для подальших рішень у подібних випадках. Вони вважалися одним із найважливіших джерел римського приватного права, оскільки забезпечували юридичну стабільність і прогресивний розвиток права;

4) юридичні твори (*responsa, iura, commentarii*) – твори відомих римських юристів, які містили юридичні думки та погляди на різні питання права. Вони стали важливим джерелом права, оскільки забезпечували тлумачення законів та встановлювали юридичну практику;

5) угоди (*pacta*) – домовленості між сторонами з певних питань. Вони мали чималу вагу в римському приватному праві, оскільки забезпечували правовий захист сторін та регулювали їхні взаємовідносини.

Наголошуємо на необхідності подальшого осмислення джерела римського права, формулюванні на основі позицій стародавніх дослідників новітніх рекомендацій та знаходженні в цих позиціях нових у контексті сучасної правової думки рішень наявних у суспільстві проблем. На це мають бути спрямовані дослідження в різних галузях права, а також відповідні наукові заходи, конференції, конкурси із залученням здобувачів освіти тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Козуб І. Г., Боднарук М. І. Основи римського цивільного права : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 488 с. 2. Жорнокуй Ю. М. Римське право про юридичну особу: pro et contra. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 81–91. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.07>. 3. Основи римського приватного права : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с. 4. Калюжний Р. А., Ящуринський Ю. В. Основи римського приватного права : курс лекцій. Київ : Персонал, 2011. 184 с. 5. Соловей А. О. Джерела римського приватного права: поняття та види // Шерешевські читання. Оновлення цивільного кодексу України: концептуальні засади : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11 груд. 2020 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитоновна. Одеса : Фенікс, 2020. С. 118–121. 6. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : підручник. Київ : Леся, 2014. 240 с.

Надійшла до редколегії 20.08.2023

Прийнята до опублікування 13.09.2023

Naumenko K. S. The characteristics of Roman Private Law Sources

The article establishes that the sources of Roman Private Law are the ways of consolidation and external expression of legal norms which, in their entirety, were aimed at regulating private legal relations.

It is argued that the key sources of Roman Private Law should be divided into the following groups: laws (leges) – these were normative acts issued by the legislative bodies of the Roman Republic or Empire (the most important laws were the XII Tables (Lex Duodecim Tabularum), which became the first codified law in Roman history); customs (mores) – these were the norms of behaviour which were generally recognised by the Roman public (customs arose

from complex relationships between people and resolved certain issues which laws did not regulate); judicial decisions (iudicia) were court decisions that served as an example for subsequent decisions in similar cases (they were considered one of the most important sources of Roman Private Law, as they ensured legal stability and progressive development of law); legal writings (responsa, iura, commentarii) were works of famous Roman lawyers containing legal opinions and views on various issues of law (they became an important source of law as they provided interpretation of laws and established legal practice); agreements (pacta) were agreements between parties on certain issues (they played an important role in Roman Private Law as they provided legal protection to the parties and regulated their relations).

The author emphasises the need for further understanding of the sources of Roman law, formulation of the latest recommendations based on the positions of ancient researchers and finding in these positions the latest solutions to the problems existing in society in the context of modern legal thought. This should be achieved through research in various branches of law, as well as relevant scientific events, conferences, competitions involving students, etc.

Key words: Roman law, sources of law, classification, customs, laws, agreements, court decisions.

